

ПЕРШИЙ ВІТЧИЗНЯНИЙ ШКІЛЬНИЙ ПІДРУЧНИК З ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ САМУЇЛА ФОН ПУФЕНДОРФА

У статті розглянуто історію впровадження в закладах середньої освіти Російської імперії першого підручника з громадянознавства Самуїла фон Пуфендорфа. Проаналізовано зміст підручника та зроблено висновки про те, що дана книга містила положення філософського, правового, етичного, політологічного та державноуправлінського характеру і була зразком адаптації панівних філософських ідей в інтегрований курс шкільного суспільствознавства.

Укладання суспільствознавчих шкільних курсів у наш час супроводжується дискусіями щодо складових сучасної суспільствознавчої освіти та місця в ній філософських, правових, етичних, політологічних, соціологічних, економічних та громадянознавчих знань. У практиці шкільного життя це опредметнюється в перманентних спробах введення в шкільні програми навчальних предметів "Етика", "Громадянська освіта", "Людина і світ", "Практичне право" та інших.

Крім того, формування ціннісної складової громадянської компетентності в курсі шкільних суспільствознавчих предметів потребує пошуку відповідного змістового підґрунтя в сучасних навчальних книгах. Автори підручників і посібників з громадянської освіти зустрічаються з проблемою підбору та компонування знайденого громадянознавчого матеріалу, на якому можна формувати не лише когнітивну, але й аксіологічну та діяльнісно-процесуальні складові громадянської компетентності учня.

На нашу думку, в здійсненні такої творчої роботи можуть суттєво допомогти забуті сьогодні, але відомі у свій час, підручники з суспільствознавства, аналіз структури та змісту яких може бути корисним для вітчизняних суспільствознавців.

Саме тому ми звертаємо увагу на первістка вітчизняної суспільствознавчої освіти та своєрідного довгожителя у середніх закладах освіти Російської імперії – підручник шведського професора німецького походження Самуїла фон Пуфендорфа "О должности человека и гражданина по закону естественному", який використовувалася в середніх навчальних закладах Європи та Російської імперії протягом XVIII – першої чверті XIX ст.

Дослідженню творчості видатного вченого XVII ст. та аналізу його праць присвятили увагу чимало зарубіжних і вітчизняних дослідників, оскільки ідеї С. фон Пуфендорфа органічно увійшли в російське шкільне та університетське суспільствознавство XVIII–XIX ст. З моменту заснування Московського університету (1755), в ньому почали викладати етику, політику та "право натури" за С. фон Пуфендорфом. Саме за фон Пуфендорфом читав свої лекції з юриспруденції в 1758 році університетський професор Ф.Г. Дільтей. Ідеї С. фон Пуфендорфа поділяли Ф. Прокопович і В.М. Татишев. Для Катерини II німецьке Просвітництво складало елемент політичного мислення, тому в її правління вчення С. фон Пуфендорфа було досить авторитетним. Цю тезу підтверджують висновки відомих російських правознавців К.О. Неволіна, Б.М. Чичеріна, М.М. Коркунова, які в період XIX – поч. XX ст. здійснили глибокий аналіз творчості німецького просвітника. Такі ж висновки зробили сучасні російські дослідники Н.І. Малишева та В.А. Томсінов після вивчення основних положень та ідей, що знайшли відображення в роботах С. фон Пуфендорфа [1: 4]. Але аналіз навчальних книг видатного вченого як підручників з суспільствознавства, що широко використовувалися в середніх навчальних закладах протягом довгого часу, не знайшов відображення в працях радянських підручникомислівців, та не відображений у сучасних дослідженнях з історії підручникотворення та історії суспільствознавчої освіти. Своєю статтею ми намагаємося дати поштовх до наукового аналізу книг С. фон Пуфендорфа з точки зору шкільного громадянознавства.

Вивчення суспільствознавства в школах Російської імперії було започатковане Петром I у процесі правової легітимізації самодержавства, яке потребувало освітнього закріплення. У 1821 році відомий правознавець О.П. Куніцин писав, що від гострого розуму Петра I "не скрылась и та истина, что для надлежащего исполнения и охранения силы законов необходимо нужны просвещенные блюстители оных; ибо и самые ясные законы для несведущего человека бывают немь" [2: 253]. Вчений зробив висновок, що саме Петро Великий спричинив розвиток теоретичного правознавства в Росії.

За указом самодержця в якості навчального посібника з суспільствознавства була перекладена з латини книга німецького просвітника та засновника буржуазної моральної філософії Самуїла (Самуеля) фон Пуфендорфа (1632–1694) "De officio hominis et civis", видана в Швеції в 1673 році (рис. 1). Ця книга оформилася з його лекцій, прочитаних у Лундському університеті в 70-х роках XVII століття.

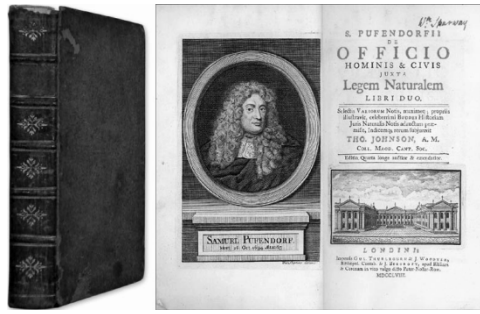

Рис. 1. Книга С. фон Пуфендорфа латинською мовою

Переклад книги з латини російською мовою зробив у 1721 році "справник" петербурзької друкарні Йосип Кречетовський, а редагував книгу церковний діяч Гавриїл Бужинський (з 1718 року – обер-ієромонах флоту, зі створенням Синоду – його член і протектор (1724) усіх шкіл і друкарень). Він взяв переклад Й. Кречетовського за основу своєї роботи, вніс у його зміст необхідні правки і змінив стиль викладу, щоб текст книги був зрозумілішим для російського читача.

Петро вимагав, щоб робота була виконана з "поспешанием" і перекладена "внятно и хорошим штилем" [3: 3]. У російському перекладі "officium" був перекладений як "должность". Тому назва твору С. фон Пуфендорфа передавалась як "О должности человека и гражданина по закону естественному". Більш точним за "должность", на думку В.А. Томсінова, було б слово "обов'язок" [4].

Хоча переклад праці у двох книгах був виданий в 1726 році після смерті імператора, але 10 глав перекладу першої книги він прочитав і редагував власною рукою.

Підручник С. фон Пуфендорфа має посвяту імператриці Катерині Олексіївні від Гавриїла Бужинського, в якій редактор виклав історію появи перекладу книги на російську мову: "Дабы в юриспруденции обученными мужи не скудна была Россия, – назначав він, – в Европейские преславные Академии: Парижскую, Пражскую, Галскую и в иные многие посылался юноши для обучения, великих не щадя иждивений. Когда же услышал царь Петр, что во многих академиях алфавит употребляют о научении юнош, книгу преславного юристы Самуила Пуфендорфа, именуемую "О должности человека и гражданина по закону естественному", абие возжелал оную на Российском диалекте видети: и Святейшему Правительствующему Синоду при собственноручном писании вручил, да бы со возможною скоростию сия книга Российски переведена была. Егда же начася перевод, не терпя премудрейший Император долгого времени не видетию, неколико времени прошедшу, спросил, совершена ли книга она? Ответ же услышав, яко в толь кратком времени тое исполнити есть не возможно: тогда хотя некие части желаше видети" [3: 3]. Петро I, прочитавши перші десять глав "во многих местах собственноручно исправи и абие в Типографию своею Императорскою персоною прибыв, повелел оную тиснению предати... Егда же пресечеся оное тиснение, всегда о переводе, и как скоро окончится? вопрошаше... и всегда Аутора ее Пуфендорфа мудрым именовал юрисперитом" [3: 4].

Ідеї С. фон Пуфендорфа, які прийшли спочатку в європейські студентські аудиторії, перейшли у шкільні класи. У XVIII столітті "пуфендорфова" наука стала основою суспільствознавчої освіти в Росії.

На думку В.А. Томсінова, вирішальне значення на розвиток теоретичної юриспруденції в країні здійснив не текст книги С. фон Пуфендорфа, а удосконалення її перекладу на російську мову Гавриїлом Бужинським [4]. У зверненні до "правдолюбивого российского читателя" редактор вибачився за недосконалість перекладу деяких місць книги і в додатках наводить словник іншомовних юридичних понять та висловлювань: "Реэстр речений (юридических) неудобь Российски перелагаемых". Таким чином, Г. Бужинський посприяв формуванню російської юридичної термінології нового часу [4].

Одне з центральних місць у підручнику С. фон Пуфендорфа належить вченню про людські обов'язки, під якими він розуміє людські дії. Оскільки кожна людина діє згідно з власною волею, то необхідно, вважає автор, виробити правила у формі законів, декретів, встановлень, що обмежують волі різних людей. На думку С. фон Пуфендорфа, закон повинен приносити користь людям, інакше немає необхідності обмежувати природну свободу волі. І сьогодні актуальні вимоги, які вчений висував до позитивного закону: публічність оголошення, ясність і зрозумілість тлумачення, чіткість у викладенні фабули закону та санкції за його порушення.

За природним законом С. фон Пуфендорф всі обов'язки поділяв на обов'язки людини відносно Бога, до самої себе, до інших людей. Формулюючи у відповідності з вимогами природного права обов'язки особи до самої себе, фон Пуфендорф змальовує ідеальний образ душевно врівноваженої, всебічно освіченої людини, бажання та можливості якої знаходяться в гармонії, котра, керуючись виключно здоровим глуздом і розумом, не дозволяє панувати над собою афектам і почуттям.

Вчений розглядає обов'язки людини стосовно інших людей і робить висновок, що індивід повинен дотримуватись основних принципів людського співіснування. Деякі з цих принципів йдуть від Бога, інші – з договору між людьми. На перше місце просвітник ставить обов'язок не порушувати права інших.

С. фон Пуфендорф у книзі характеризує походження державної влади, дає регламентацію обов'язків громадянина, характеризує взаємовідносини правителя й підданих. Він надає перевагу монархії порівняно з демократичним та аристократичним правлінням.

В основі концепції праці С. фон Пуфендорфа лежить положення, що справжнє благополуччя знаходиться в нас самих. Коли душа наша чиста та вільна від бажань і тіло наше здорове, тоді й людина благополучна [5: 65].

Для формування умов благополуччя людина повинна: наповнювати душу чеснотами, турбуватися належним чином про тіло, виконувати суспільні ролі, на які людина Богом визначена, знати правила господарювання.

У першій статті, про створення душі, після визначення душі й душевних сил: пам'яті, розуму та волі йдуть настанови (5 глав), як керувати душевними силами: про чесноти людські, про обов'язок до Бога, до ближнього й до самого себе; про те, що повинна порядна людина обминати зі спокус. Головними чеснотами було визначено: чесність, честюлюбство, спокійний дух, допитливість і правдивість. У відносинах з іншими рекомендувалося бути дружнім, доброзичливим, послужливим, щирим, чесним і шанобливим.

Особі рекомендувалося дотримуватися порядку, бути працелюбною, задоволеною своїм достатком, турбуватися про господарство й бути бережливою. Порядна людина повинна цуратися самолюбства, гордості, підлості, розпусти, грубості, невихованості, невитриманості, самохвальства [5: 65].

У другій частині книги, яка присвячена турботі про тіло, викладені засоби збереження здоров'я й загальні прийоми лікування від хвороб, а потім пояснювалися правила благопристойності до найдрібніших деталей.

Найбільша за обсягом третя частина книги ("О должностях общественных") присвячена громадським обов'язкам, де після загального поняття про суспільний союз, мова ведеться про подружній союз, союз батьків і дітей, союз Господа й слуг, союз громадянський, про відносини з суспільством учених, художників і ремісників.

У четвертому розділі ("Про громадянський союз") детально пояснюються відносини підданих з верховною владою, визначається значення батьківщини для кожного громадянина та способи вияву любові до вітчизни кожним станом і прошарком суспільства. "Некоторые думают, что любовь к отечеству может развиваться вполне только в вольном обществе, то есть в республике, но это не справедливо: не образ правления, а образ воспитания всего более способствует развитию святого чувства, и в этом отношении весьма поучителен пример древних народов, для которых воспитание имело великое государственное значение; они оказывали решительное предпочтение общественному воспитанию перед домашним, не предоставляя просвещения воле родителей, хотя многие из них имели полную возможность дать своим детям наилучшее образование" [5: 66].

У книзі також характеризуються різні суспільні стани. Так, селянам дається порада вчасно закінчувати польові роботи, обираючи промисел, слід керуватися не звичкою, а прямою вигодою тощо. Автор визначає, що обов'язки простого народу й міщан полягають переважно в тому, щоб постачати рекрутів, утримувати постої та не бути рабами старих звичок, а переймати все корисне від іноземців.

У тексті підручника аргументовано доводиться право військового стану на повагу до себе й зазначається, що військова служба, на жаль, поки сприймається представниками всіх трьох класів (вищого, середнього й нижчого) як заслання. З дворян вступають на військову службу переважно бідняки; купці вважають її покаранням для розбещених молодих людей; селян віддають у службу як у неволю.

Остання частина посібника присвячена веденню домашнього господарства й складається з загальних правил правильної його організації, серед яких основними визначено виконання обов'язків перед Богом, перед собою та перед ближнім.

Наповнювати душу чеснотами, турбуючись належним чином про тіло, виконувати суспільні обов'язки, на які людина від Бога поставлена, знати правила господарювання – в цих тезах коротко сформульований весь складний кодекс початкової громадянської освіти, визначений у даному посібнику [5: 129].

Багато в ідеях С. фон Пуфендорфа, представника моралістичної школи раціоналістів, влаштувало Петра I, а саме: положення про те, що право повинно узгоджуватися лише з законами глузду незалежно від законів релігійних; про те, що пріоритетними є не обов'язки держави до громадянина (Т. Гоббс), а обов'язки громадянина відносно держави. Саме останнє положення, яке сподобалося російським самодержцям, зробило посібник фон Пуфендорфа популярним в навчальних закладах Російської держави протягом століття. Хоча перекладена з латини книга німецького просвітителя була важкою для осмислення й тому не зовсім пристосованою до цілей навчання, але вона продовж другої половини XVIII ст. – першої половини XIX ст. стала основною навчальною книгою з суспільствознавства та громадянознавства для учнів.

Вчення Самуїла фон Пуфендорфа було популярним у Європі в XVII–XVIII ст. і його книга використовувалась як підручник у багатьох західноєвропейських навчальних закладах. Саме тому Катерина II зробила власну творчу адаптацію праці фон Пуфендорфа, об'єднавши його ідеї з поглядами інших мислителів. Підготовлена імператрицею книга "О должностях человека и гражданина, книга к чтению, определенная в народных городских училищах Российской Империи" була видана у 1783 році як основний навчальний-виховний посібник для всіх шкіл Російської імперії.

Зазначений посібник активно використовували в закладах освіти й на початку XIX століття. У ході освітніх реформ Олександра I, навчальний план повітових училищ, розроблений академіком Миколою Івановичем Фуссом, передбачав вивчення в першому класі училища положень цієї книги (4 год. на тиждень) [5: 39]. В Попередніх правилах народної освіти, затверджених імператором 24 січня 1803 року, в повітових училищах закон Божий в переліку предметів не значився, лише настанови в "должностях человека и гражданина" за зазначеною книгою повинні були тут стати своєрідними вищими курсами суспільної моралі порівняно з парафіяльними училищами [5: 40].

Статутом навчальних закладів, підвідомчих університетам (5 листопада 1804 року) у повітові училища було введено закон Божий і священну історію та визначено, що вчитель зазначених предметів має викладати також і "должности человека и гражданина" за вищеозначеним підручником [7: 40].

У березні 1819 року Вчений комітет Міністерства народної освіти постановив, щоб у повітових училищах викладання "должности человека и гражданина" здійснювалося за книгою, виданою раніше, призупинивши таким чином вже традиційне перевидання в Росії праці Самуїла фон Пуфендорфа [5: 130]. Але навіть таке

рішення не влаштовувало представників церкви. Так, архієпископ Тверський Філарет письмово виклав свою думку, де поставив питання перед Вченим комітетом, а чи потрібно викладати дітям "должности человека и гражданина" на основі філософських засад, апіорі слабких? Чи не краще пояснювати обов'язки громадянина на основі закону Божого? [5: 131]. В результаті цього звернення 27 березня 1819 року було прийнято рішення, що замість книги "О должности человека и гражданина" необхідно ввести в усіх закладах читання з святого Писання, посібник для якого в кількості 5000 екземплярів потрібно негайно видати [5: 132].

Отриманий як результат реформування стан суспільствознавчої освіти не міг влаштовувати прагматичних чиновників. Саме це спонукало міністра народної освіти Олександра Семеновича Шишкова у 1825 році вийти з пропозицією повернути в училища книгу "О должности человека и гражданина". З приводу звинувачень Філарета, О.С. Шишков писав: "Сказанное о ней (про книгу – І.С.), якобы она изложена по философским началам, есть столько же неопредельное, сколько и несправедливое изречение, ибо если наставления на правила веры и добродетельной жизни основанные названы обвинительно философскими, то какие же на место их могут быть преподаваемы другие?". О.С. Шишков резюмував: "Я прошу дозволения вышеозначенную книгу, яко весьма для юношества полезную, вновь принять и ввести в народные училища" [5: 173]. Крім того, Вчений комітет розпорядився наставляти вчителів, що знання учня полягає не в заучуванні напам'ять слів, але в розумінні ідей, цими словами визначених [5: 191].

Непересічне значення підручника "О должностях человека и гражданина" в редакції імператриці для розвитку вітчизняної освіти засвідчив О.С. Шишков. У 1825 році він сказав, що ця книга, "начертана сердцем и рукой" Катерини II, до 1819 року витримала 11 видань, а влада зробила все можливе, щоб підручник став доступним для учнів, встановивши ціну продажу на нього у 25 копійок [5: 173].

Таким чином, посібник С. фон Пуфендорфа "О должности человека и гражданина", адаптований для російського учня Катериною II, містив положення філософського, правового, етичного, політологічного та державноуправлінського характеру. У тексті вдало подано громадянознавчі знання та обґрунтовано певну систему особистих та суспільних цінностей. Відсутність методичного апарату, характерна для підручників того часу, не применшує значення цієї книги як зразка шкільного курсу громадянської освіти. Зрозуміло, що сьогодення вносить корективи у філософську концепцію аналізованого підручника, у якому обґрунтовано примат обов'язків особи перед державою, а не навпаки. Але в цілому книга С. фон Пуфендорфа є своєрідним зразком адаптації панівних філософських ідей в інтегрований курс суспільствознавчої освіти, що надає цій книзі право на увагу сучасних фахівців у галузі підручникотворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Малышева Н.И. Политико-правовое наследие Самуила Пуфендорфа // Правоведение. – 1999. – № 1. – С. 122-127.
2. Куницын А.П. Старание Петра Великого о введении в России теоретического образования юношества в Правоведении // Сын Отечества. – 1821. – Ч. 67. – № 6. – С. 252-257.
3. Пуфендорф С. О должности человека и гражданина по закону естественному книги две, сочиненные Самуилом Пуфендорфом, ныне же на Российский с Латинского переведенные, повелением благочестивейшия Великия Государыни Екатерины Алексеевны... благословением же святейшего... Синода. Напечатаны же в Санктпетбургской Типографии ноября в 17 день 1726 года. – Кн. 1. – СПб., 1726. – 537 с.
4. Томсинов В.А. Развитие русской юриспруденции в первой четверти XVIII века (окончание) // Законодательство. – 2006. – № 84 // **Помилка! Неприпустимий об'єкт гіперпосилання.** / dosug/84.htm.
5. Шмид Г.К. История средних учебных заведений в России: Пер. с нем. А.Ф. Нейлисова. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1878. – 684 с.
6. Очерк истории народного образования в России до эпохи реформ Александра II / Под ред. проф. С.В. Рождественского. – М.: Книгоиздательство "Польза", 1910. – 240 с.
7. Антология педагогической мысли России первой половины XIX в. (до реформ 60-х гг.) / Сост. П.А. Лебедев. – М.: Педагогика, 1987. – 560 с.

Матеріал надійшов до редакції 15.02. 2008 р.

Смагин И.И. Первый отечественный учебник по гражданскому образованию Самуила фон Пуфендорфа.

В статье рассмотрена история введения в учебных заведениях Российской империи первого учебника по граждановедению Самуила фон Пуфендорфа. Проанализировано содержание учебника и сделаны выводы о том, что данная книга содержала положения философского, правового, этического, политологического и государственноуправленческого характера и была образцом адаптации господствующих философских идей в интегративный курс школьного обществоведения.

Smagin I.I. The First Native Textbook on Civil Science Written by Samuel fon Pufendorf.

The history of introduction of the first textbook on civil science written by Samuel fon Pufendorf in the educational institutions of Russian empire is considered in the article. The content of the textbook is analysed and the conclusion about the fact that the textbook contained the theses of philosophical, legal, ethical, politological and governmental character and was the example of adaptation of prevalent philosophical ideas into the integrated course of social science at schools is done.